

משיחיות ואסכולוגיה בהיסטוריה היהודית של ימי הביניים

11-474-01

ד"ר דוד מלכיאל

תאור: תרגיל סמסטריאלי

דרישות:

- א. התלמידים יקראו מידי שבוע את המקורות והמחקרים הרלבנטיים לאותו שבוע ויבואו מוכנים לדיון. הנושאים מפורטים בהמשך, ומתחת לכול נושא רשימה ביבליוגרפית, המחולקת לשלושה מדורים: מקורות, מחקרים, דיינו קריאת חובה, וכן קריאת רשות ("לעיון נוסף"). את המקורות ישיגו התלמידים מאתר האינטרנט של הקורס או מן העותק הנמצא במזכירות המחלקה לתולדות ישראל, בארון שיש בו קופסת קרטון לכל מרצה.
- ב. עבודה בהיקף של 10-15 עמ' (מודפס), על נושא שיתואם עם המרצה.

שעת קבלה: יום ב, 12:00-13:00, בבניין 410, קומת קרקע, חדר 30. כתובת: davidmalkiel@yahoo.com

נושאים וביבליוגרפיה

אפוקליפסה ומשיחיות מסוף תקופת בית שני ועד מרד בר כוכבא

מחקרים

שלום, גרשם. "להבנת הרעיון המשיחי בישראל", דברים בגו. תל אביב תשל"ו, עמ' 155-190.

לעיון נוסף

אורבך, אפרים א. חז"ל – פרקי אמונות ודעות. ירושלים תשל"ח. עמ' 585-623.
לוין, ישראל ל. "מגמות משיחיות בסוף ימי הבית השני", משיחיות ואסכולוגיה, בעריכת צ' ברס. ירושלים תשמ"ד. עמ' 135-152.

קלוזנר, יוסף. "מוצאו וראשיתו של הרעיון המשיחי", הרעיון המשיחי בישראל מראשיתו ועד חתימת המשנה. תל אביב תש"י³. עמ' 10-17.

Berger, David. "Three Typological Themes in Early Jewish Messianism: Messiah son of Joseph, Rabbinic Calculations, and the Figure of Armilus," *AJS Review* 10 (1985), pp. 141-164.

Zeitlin, Solomon. "The Origin of the Idea of the Messiah," *Messianism in the Talmudic Era*, ed. Leo Landman. New York 1979. pp. 99-111.

ימי הביניים המוקדמים

מקורות

אבן שמואל, יהודה. מדרשי גאולה. ירושלים-תל אביב תשי"ד². עמ' 51-54 [=פרק אליהו]; 71-88 [=ספר זרובבל]; 158-160 [=אותו היום]; 187-189 [=נסתרות דרשב"י]; 249-252 [=חזון דניאל].
אשכולי, אהרן זאב. התנועות המשיחיות בישראל. ירושלים תשמ"ח². עמ' 113 [=משיח קנדיא]; 139-148 [אבו עיסא].
דינור, בן-ציון. ישראל בגולה. תל אביב תשכ"א. כרך א/2, עמ' 226-227 [=שריני]; 232-233 [=יודגאן].

מחקרים

בארון, שלום. "משיחיות ומגמות פלגניות". היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, בתרגום יוסף נדבה. חלק ו. רמת-גן תשל"ג. עמ' 110-162.

לעיון נוסף

אלבוים, יעקב. "משיחיות בפרקי דרבי אליעזר – אפוקליפסה ומדרש", תעודה יא (תשנ"ו), עמ' 245-266.
דן, יוסף. הסיפור העברי בימי הביניים. ירושלים 1974. עמ' 33-46.
הירשברג, ח.ז. "עקבות המשיח בארץ ערב במאה החמישית והששית אחב"ש", ספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בווינה. ירושלים תש"ו. עמ' 112-124.
לצרוס-יפה, חוה. "על הרעיון המשיחי באיסלאם", משיחיות ואסכולוגיה, עמ' 169-176.

- Lenowitz, Harris. *The Jewish Messiahs: From the Galilee to Crown Heights*. New York 1998. pp. 61-79.
- Silver, Abba Hillel. *A History of Messianic Speculation in Israel*. New York 1927. pp. 50-55.
- Wasserstrom, Steven M. "The Jewish Messiahs of Early Islam," *Between Muslim and Jew: The Problem of Symbiosis in Early Islam*. Princeton 1995. pp. 47-89.

מאות ט-י

מקורות

- אשכולי, עמ' 133-135.
- אגרת חסדאי אבן שפרוט למלך הכוזרים, בתוך: דינור, כרך א2, עמ' 36.
- דניאל אל קומיצי, דרשה, בתוך: דינור, כרך א2, עמ' 262-263.
- חזון דניאל, בתוך: גינזבורג, לוי. גנזי שעכטער. ניו יורק תרפ"ט. כרך א, עמ' 317-323.
- סיפור אלדד הדני, בתוך: עפשטיין, אברהם. כתבי ר' אברהם עפשטיין, א, מהד' א"מ הברמן. ירושלים תש"י. עמ' 83-138.
- רב סעדיה גאון. הנבחר באמונות ודעות, מהד' יוסף קאפח. ירושלים תש"ל. עמ' רמא-רמד (=מאמר ח, פרק ג).

מחקרים

- בונפיל, ראובן. "חזון דניאל" כתעודה היסטורית וספרותית, ציון מד (תשל"ט-תשמ"א), עמ' 111-147 [=ספר זכרון ליצחק בער].

לעיון נוסף

- ארדר, יורם. "שלילת הגולה במשנתם המשיחית של אבלי ציון הקראים", משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ערך עזרא פליישר ואחרים. ירושלים ותל-אביב תשנ"ח. עמ' 56-81.
- דן, יוסף. הסיפור העברי בימי הביניים. עמ' 47-61.
- מורג, שלמה. "לשאלת מוצאו של אלדד הדני: בחינה לשונית", תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 223-246.
- צוקר, משה. "תגובות לתנועת אבלי ציון הקראיים בספרות הרבנית", ספר היוכל לר' חנוך אלבק. ירושלים תשכ"ג. עמ' 378-401.
- Frank, Daniel. "The *Shoshanim* of Tenth-Century Jerusalem: Karaite Exegesis, Prayer, and Communal Identity," *The Jews of Medieval Islam: Community, Society, & Identity*, ed. Daniel Frank. Leiden 1995. pp. 199-236.
- Marx, Alexander. "Studies in Gaonic History and Literature," *JQR*, n.s. 1 (1910-1911), pp. 75-78.
- Schloessinger, M. *The Ritual of Eldad ha-Dani*. Leipzig 1908.

מאות י"א-י"ב: מערב

מקורות

- אבן דאוד, אברהם. ספר הקבלה, מהד' ג"ד כהן. פילדלפיה 1967. עמ' 70-73.
- אשכולי, עמ' 154-157 [=מגילת ביצאנץ]; 161-163 [=המבשר מאפריקה]; עמ' 171 [=רנ"ו]; עמ' 175 [=ליון].
- בן ברזילי, יהודה. פירוש ספר יצירה, מהד' שלמה ז"ח הלברשטם. ברלין תרמ"ה. עמ' 237-239.
- בר חייא, אברהם. מגילת המגלה. ברלין תרפ"ד. עמ' 36-37.
- שירמן, חיים. השירה העברית בספרד ובפרובנס. ירושלים תשט"ו. כרך א2, עמ' 480-481 [=יהודה הלוי, "חלום נבואי"]; 617-618 [=אברהם אבן עזרא, "גאולה"]; כרך שם, עמ' 156-161 [=יהודה אלהריזי, "מגיד העתידות"].

מחקרים

- Cohen, Gerson D. *The Book of Tradition by Abraham Ibn Daud*. Philadelphia 1967. pp. 263-289.

לעיון נוסף

- דישון, יהודית. "גלות וגאולה בספר תחמוני", תעודה יט (תשס"ג), עמ' 171-190.
 מאנן, יעקב. "התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב הראשונים", התקופה כג (תרפ"ה), עמ' 243-261; כד (תרפ"ח), עמ' 335-358.
 עמנואל, שמחה. "חשבון הלוח וחשבון הקץ: פולמוס יהודי-נוצרי בשנת 1100", ציון סג (תשנ"ה), עמ' 143-155.
 שיין, סילביה. "תנועת מסעי הצלב כתנועה משיחית", משיחיות ואסכטולוגיה. עמ' 177-189.
 Goitein, S.D. *A Mediterranean Society*. Berkeley 1988. vol. 5, pp. 391-415.
 Goitein, S.D. "A Report on Messianic Troubles in Baghdad in 1120-21," *JQR*, n.s. 43 (1952-53), pp. 57-76.
 Scheindlin, Raymond P. "Alharizi's Astrologer: A Document of Jewish-Islamic Relations," *Studies in Muslim-Jewish Relations*, ed. Ronald L. Nettler. Oxford 1993. pp. 165-175.
 Scheindlin, Raymond P. "Redemption of the Soul in Golden Age Religious Poetry," *Prooftexts* 10 (1990), pp. 49-67.
 Silver, Abba Hillel. *A History of Messianic Speculation in Israel*. pp. 58-80.

מאה י"א-י"ב: מזרח

מקורות

- אגרת תימן לרבינו משה בן מימון, בתוך: פרידמן, מרדכי עקיבא. הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד. ירושלים תשס"ב. עמ' 85-91.
 אשכולי, עמ' 164-169 [=אלרואי].
 גולב, נחום. "מגילת עובדיה הגר", מחקרי עדות וגניזה [=ספר היובל לכבוד ש"ד גויטיין], ערכו שלמה מורג ויששכר בן-עמי. ירושלים תשמ"א. עמ' 100-101 [=אלרואי]; 102-103 [=שלמה הקראי].
 כהנא, דוד. "מגלת זוטא הרשע", השלח טו (תרס"ה), עמ' 175-184.
 Goitein, S.D. "A Report on Messianic Troubles in Baghdad in 1120-21," *JQR*, n.s. 43 (1952-53), pp. 73-76 [=בת יוסף].
 שו"ת רב האי גאון, בתוך: אברהם בן עזריאל, ערוגת הבשם, מהד' אורבך, אפרים אלימלך. כרך א. עמ' 256-263.

מחקרים

- פרידמן, מרדכי עקיבא. הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד. ירושלים תשס"ב. עמ' 9-49.

לעיון נוסף

- גולב, נחום. "מגילת עובדיה הגר", מחקרי עדות וגניזה [=ספר היובל לכבוד ש"ד גויטיין], ערכו שלמה מורג ויששכר בן-עמי. ירושלים תשמ"א. עמ' 77-107.
 גיל, משה. במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים. תל אביב וירושלים תשנ"ז. כרך א, עמ' 419-425.
 גיל, משה. "משיחיות ושברה בבבל במאה השתים עשרה", בין הסטוריה לספרות: ספר יובל ליצחק ברזילי, בעריכת שלמה נש. חמ"ד 1997. עמ' נה-עג.
 Goitein, S.D. "A Report on Messianic Troubles in Baghdad in 1120-21," *JQR*, n.s. 43 (1952-53), pp. 57-76. [=Essential Papers, pp. 189-201].
 Goitein, S.D. "Obadyah, a Norman Proselyte," *JJS* 4 (1953), pp. 74-84.
 Lenowitz, Harris. *The Jewish Messiahs*. pp. 81-91.
 Lerner, Ralph. *Maimonides' Empire of Light: Popular Enlightenment in an Age of Belief*. Chicago 2000. pp. 14-27; 56-64.
 Marx, Alexander. "The Correspondence between the Rabbis of Southern France and Maimonides About Astrology," *HUCA* 3 (1926), pp. 311-358.

משיחיות ואסכטולוגיה במחשבת הרמב"ם

מקורות

- פה"מ, הקדמה לחלק: על נפלאות המשיח
 איגרת תימן
 משנה תורה, הל' מלכים, יא-יב

מחקרים

רביצקי, אביעזר. "כפי כח האדם" – ימות המשיח במשנת הרמב"ם, משיחיות ואסכטולוגיה, עמ' 191-220.

לעיון נוסף

ברגר, דוד. "על תוצאותיה האירוניות של גישתו הרצינונליסטית של הרמב"ם לתקופה המשיחית",

Maimonidean Studies 2 (1991), עמ' 1-8.

הרטמן, דוד. מנהיגות בעתות מצוקה – על איגרות הרמב"ם. תירגם צבי זוהר. תל אביב 1989. עמ' 87-128.
ליבס, יהודה. "de Natura Dei" – על המיתוס היהודי וגלגולו, משואות. מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב. ערכו מיכל אורון ועמוס גולדרייך. ירושלים תשנ"ד. עמ' 295-297.

פונקנשטיין, עמוס. "תפישתו ההיסטורית והמשיחית של הרמב"ם", תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית. תל אביב תשנ"א. עמ' 103-111, 136-156.

פרידמן, מרדכי עקיבא. הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד. עמ' 50-83.

רוזנברג, שלום. "השיבה לגן עדן – הערות לתולדות רעיון הגאולה הרסטורטיבית בפילוסופיה היהודית בימי הביניים", הרעיון המשיחי בישראל – יום עיון... ירושלים תשמ"ב. עמ' 37-86.

שוורץ, דב. הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים. רמת-גן תשנ"ז. עמ' 46-90.

Kraemer, Joel L. "On Maimonides' Messianic Posture," *Studies in Medieval Jewish History and Literature, II*, ed. Isadore Twersky. Cambridge MA 1984. pp. 109-142.

Sarachek, Joseph. *The Doctrine of the Messiah in Medieval Jewish Literature*. New York 1932. pp. 126-161.

משיחיות ואסכטולוגיה באשכנז

מקורות

"אקדמות מלין" לר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ מוורמייזא.

"כתב תמים לרבי משה תקו", מהד' רפאל קירכהיים, אוצר נחמד 3 (1860), עמ' 89-90.

ספר חסידים, מהד' יהודה וויסטינעצקי ויעקב פריימן. פרנקפורט א"מ תרפ"ד.

מחקרים

יובל, ישראל י'. "הנקם והקללה, הדם והעלילה", ציון נח (תשנ"ג), עמ' 33-90.

לעיון נוסף

גרוסמן, אברהם. "הגאולה המגיירת' במשנתם של חכמי אשכנז הראשונים", ציון נט (תשנ"ד), עמ' 325-342.
גרוסמן, אברהם. "גלות וגאולה במשנתו של רש"י", משעבוד לגאולה: מפסח עד שבועות, ערך י' ברוכי. מרכז שפירא 1996. עמ' 239-266.

גרוסמן, אברהם. "זיקתו של מהר"ם מרוטנברג אל ארץ-ישראל", קתדרה 84 (תשנ"ז), עמ' 63-84.
דן, יוסף. "בעיית קידוש השם בתורתה העיונית של תנועת חסידות אשכנז", מלחמת קודש ומרטרולוגיה בתולדות ישראל ובתולדות העמים. ירושלים תשכ"ח. עמ' 121-129.

דן, יוסף. תורת הסוד של חסידות אשכנז. ירושלים תשכ"ח. עמ' 241-250.

פליישר, עזרא. "יחסי נוצרים-יהודים בימי הביניים בראי עקום" ציון נט (תשנ"ד), עמ' 305-267.

תא-שמע, ישראל. "על אודות יחסם של קדמוני אשכנז לערך העלייה לארץ-ישראל", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 315-318.

תא-שמע, ישראל. "ענייני ארץ ישראל", שלם 1 (תשל"ד), עמ' 81-82 [עמ' 81-95].

Kanarfogel, Ephraim. "Medieval Rabbinic Conceptions of the Messianic Age: The View of the Tosafists," *Me'ah She'arim: Studies in Medieval Jewish Spiritual Life In Memory of Isadore Twersky*, ed. Ezra Fleischer et al., Jerusalem 2001, pp. 147-169.

מילונים

מקורות

אסף, שמחה. "תעודות חדשות על גרים ועל תנועה משיחית", ציון ה (ת"ש), עמ' 123-124.

אשכולי, עמ' 190-191.

גויטיין, ש"ד. מקור חדש על עלייתם של רבני צרפת ונלויהם", היישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה. ירושלים תש"ם, עמ' 338-343.
די פיאה, משלם. "האחים הגנוזים", בתוך: שירמן, כרך ב, עמ' 317-318.
מארכס, אלכסנדר. "מאמר על שנת גאולה", הצופה לחכמת ישראל ה (תרפ"א), עמ' 194-202.
קופפר, אפרים. תשובות ופסקים. ירושלים תשל"ג. עמ' 309-312.

מחקרים

יובל, ישראל יעקב. שני גויים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים. תל אביב 2000. עמ' 267-305.

לעיון נוסף

אידל, משה. "ראשית הקבלה בצפון אפריקה? – תעודה שכוחה של ר' יהודה אבן מלכה", פעמים 43 (תש"ן), עמ' 4-15.

אסף, שמחה. "תעודות חדשות על גרים ועל תנועה משיחית", ציון ה (ת"ש), עמ' 112-124.
אשתור, אליהו. תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים. כרך א. ירושלים תש"ד. עמ' 48-61.
טואף, אריאל. "רמזים לתנועה משיחית ברומא בשנת הכ"א", בר אילן – ספר השנה יד-טו (תשל"ז), עמ' 114-121.

רוזן-מוקד, טובה. "כוזרים, מונגולים וחבלי משיח", בין היסטוריה לספרות. תל אביב תשמ"ג. עמ' 41-59.
Cohn, Norman. *The Pursuit of the Millenium*. Oxford 1970³. pp. 108-126.
Kanarfogel, Ephraim. "The 'Aliyah of "Three Hundred Rabbis" in 1211: Tosafist Attitudes Toward Settling in the Land of Israel," *JQR* 76 (1985), pp. 191-215.
Menache, Sophie. "Tartars, Jews, Saracens and the Jewish-Mongol 'Plot' of 1241," *History* 81 (1996), pp. 319-342.

משיחיות ואסכטולוגיה במחשבת הרמב"ן

מקורות

"ספר הגאולה", כתבי רמב"ן, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ד. כרך א, עמ' רנה-רצה.
"ויכוח הרמב"ן", שם. כרך א, עמ' שב-שכ.
"שער הגמול", תורת האדם, שם. כרך ב, עמ' רסד-שיא.

מחקרים

רפל, דב. "הרמב"ן על גלות וגאולה", גאולה ומדינה. ירושלים תשל"ט. עמ' 79-109.

לעיון נוסף

ליברמן, שאול. שקיעין. ירושלים תשל"ל². עמ' 81-83.
Berger, David. "Miracles and the Natural Order in Nahmanides," *Rabbi Moses Nahmanides: Explorations in His Religious and Literary Virtuosity*, ed. Isadore Twersky. Cambridge MA 1983. pp. 107-128.
Fox, Marvin. "Nahmanides on the Status of Aggadot – Perspectives on the Disputation at Barcelona 1263," *JJS* 40 (1989), pp. 95-109.
Safran, Bezalel. "Rabbi Azriel and Nahmanides: Two Views of the Fall of Man" *Rabbi Moses Nahmanides*. pp. 75-106. (=Redemption will restore the pre-Fall situation.)
Sarachek, Joseph. *The Doctrine of the Messiah in Medieval Jewish Literature*. pp. 162-191.
Septimus, Bernard. "'Open Rebuke and Concealed Love: Nahmanides and the Andalusian Tradition," *Rabbi Moses Nahmanides*. pp. 11-34.

משיחיות בקבלת הזוהר

מקורות

זוהר, ח"ב קלה ע"א-ע"ב (=פרקי זוהר, ב, עמ' 223-222; משנת הזוהר, ב, תקלה-תקלו).

מחקרים

שלום, גרשם. "רעיון הגאולה בקבלה", דברים בגו. עמ' 216-191.

לעיון נוסף

- בער, יצחק. "הרקע ההיסטורי של הרעיון מהימנא", ציון ה' (ת"ש), עמ' 1-44.
בער, יצחק. תולדות היהודים בספרד הנוצרית. תל אביב 1965. עמ' 154-165.
דן, יוסף. "ראשיתו של המיתוס המשיחי בתורת הקבלה של המאה השלוש-עשרה", משיחיות ואסכטולוגיה, עמ' 239-252.
ליבס, יהודה. "המשיח של הזוהר – לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי". הרעיון המשיחי בישראל. ירושלים תשמ"ב. עמ' 87-215.
Dan, Joseph. "Gershom Scholem and Jewish Mysticism," *Gershom Scholem – The Man and His Work*. New York 1994. pp. 73-86.

אברהם אבולעפיה והנביא מאוילא

מקורות

- אשכולי, עמ' 213-215.
דימיטרובסקי, חיים זלמן, מהדיר. תשובות הרשב"א. ירושלים תש"ן. כרך א, סי' לד [=תקמח], עמ' ק-קז.
ילינק, אהרן. בית המדרש. לייפציג תרט"ו. כרך ג. עמ' XL-XLIII.
ילינק, אהרן. גזני חכמת הקבלה. לייפציג תרי"ג. עמ' 13-28 (= "זאת ליהודה, אגרת ששלח ר' אברהם אבולעפיה לר' יהודה המכונה שלמון").
שלום, גרשם ויששכר יואל. כתבי-יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ירושלים תר"צ. עמ' 25.
Graetz, Heinrich. "Abraham Abulafia, der Pseudomessias," *MGWJ* 36 (1887), pp. 557-558.

מחקרים

- אידל, משה. "אברהם אבולעפיה והאפיפיור – משמעותו וגילגוליו של נסיון שנכשל", *AJS Review* 7-8 (1982-1983), עמ' א-יז [=פרקים בקבלה נבואית. ירושלים תשנ"א. עמ' 51-74].

לעיון נוסף

- אידל, משה. "הרשב"א ואברהם אבולעפיה: לתולדותיו של פולמוס קבלי נזנח", עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת ד' בויארין ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 235-251.
Berger, Abraham. "The Messianic Self-Consciousness of Abraham Abulafia: A Tentative Evaluation," *Essays on Jewish Life and Thought Presented in Honor of Salo W. Baron*, New York 1959. pp. 55-61 [= *Essential Papers on Messianic Movements and Personalities in Jewish History*, ed. Marc Saperstein. New York 1992. pp. 250-255].
Idel, Moshe. "Abraham Abulafia on the Jewish Messiah and Jesus," *Immanuel* 11 (1980), pp. 64-80 [= *Studies in Ecstatic Kabbalah*. Albany 1988. pp. 45-61].
Idel, Moshe. *Messianic Mystics*. New Haven and London 1998. pp. 58-100.

ספרד במאה הט"ו

מקורות

- ספר המשיב, בתוך: אידל, משה. "עיונים בהגותו של ספר המשיב", ספונות יז (תש"ם), עמ' 227. [= *hashba'ot*].
אברהם בן אליעזר הלוי, סוד הגאולה, בתוך: שלום, גרשם. "למעשה ר' יוסף דילה ריינה", עין חד"ה – חכמה דעה היסטוריה, מחקרים בתולדות עם ישראל והגותו מוגשים לש.צ.א. אלטמאן, ערכו יהושע שטיין ורפאל לוועווע. אלאבאמה תשל"ט. עמ' קב-קג. [= *Sod ha-Ge'ulah*].
יוסף טאיטאצאק, "ענין סמאל ואמון מנוא", בתוך: שלום, גרשם. "המגיד של ר' יוסף טאיטאצאק והגילויים המיוחדים לו", ספונות יא (תשל"ח), עמ' קט-קי.
כתב מירושלים, בתוך: נאיבואיר, אברהם. "קבוצים על עניני עשרת השבטים ובני משה", קבץ על יד ד (תרמ"ח), עמ' 45-46.

מוקדמי קהילת סרקסטה אל ראשי קהילות קשטיליה, בתוך: דינור, בן-ציון. "תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א", ציון לב (תשכ"ז), עמ' 162-163.
Mann, Jacob. "A Messianic Excitement in Sicily and Other Parts of Southern Europe," *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931 [reprint ed. New York 1972], I, 34-44.

מחקרים

בער, יצחק. "התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש", מאסף ציון ה (תרצ"ג), עמ' סא-עז.

לעיון נוסף

אידל, משה. "היחס לנצרות בספר המשיב", ציון מו (תשמ"א), עמ' 77-91.
דינור, בן-ציון. "תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירות קנ"א", ציון לב (תשכ"ז), עמ' 161-174.
הקר, יוסף. "עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה, בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)", שלם א (תשל"ד), עמ' 116-125 [105-156].
זלדס, נדיה. "מעשה מופלא בסיציליה: הוספות וביירוים לעניין 'התנועה המשיחית בסיציליה'", ציון נח (תשנ"ח), עמ' 347-363.
פאלירמו, יוסף. "התיישבות יהודי סיציליה באדמות האצילים (1470-1493)", ספונות ז (כב) (תשנ"ט), עמ' 127-135.

Lawee, Eric. " 'Israel has no Messiah' in Late Medieval Spain," *The Journal of Jewish Thought & Philosophy* 5 (1996), pp. 245-279.
McGinn, Bernard. *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York 1979. pp. 152-153 [=The Toledo Letter].
Porthuis, Marcel and Chana Safrai. "Fresh Water For a Tired Soul: Pregnancy and Messianic Desire in a Mediaeval Jewish Document From Sicily," *Women and Miracle Stories: A Multi-Disciplinary Exploration*, ed. Anne-Marie Korte. Leiden 2001. pp. 123-144.

דפוסים של משיחיות

מחקרים

Carlebach, Elisheva. *Between History and Hope: Jewish Messianism in Ashkenaz and Sepharad*. New York 1998 [Annual lecture of the Victor J. Selmanowitz Chair of Jewish History, 3].
Cohen, Aaron David. *Messianic Postures of Ashkenazim and Sephardim Prior to Sabbethai Zevi* [The Leo Baeck Memorial Lecture, 9]. New York 1967 [=Essential Papers, 202-233].

לעיון נוסף

אידל, משה. "דפוסים של פעילות גואלת בימי הביניים", משיחיות ואסכולוגיה, עמ' 253-279.
Sharot, Stephen. "Jewish Millennial-Messianic Movements: A Comparison of Medieval Communities," *Comparing Jewish Societies*, ed. Todd M. Endelman. Ann Arbor 1997. pp. 61-87.
Werblowsky, R.J. Zwi. "Messianism in Jewish History," *Jewish Society Through the Ages*, ed. H.H. Ben-Sasson and S. Ettinger, New York 1971, pp. 30-45 [=Saperstein, pp. 35-52].
Yerushalmi, Yosef Hayyim. "Exile and Expulsion in Jewish History," *Crisis and Creativity in the Sephardic World*, ed. Benjamin R. Gampel. New York 1997. pp. 3-22.

ספרים מומלצים

אידל, משה. משיחיות ומיסטיקה. תל אביב תשנ"ב. [סדרת האוניברסיטה המשודרת].
ברס, צבי (עורך). משיחיות ואסכולוגיה. ירושלים תשמ"ד.
פרידמן, מרדכי עקיבא. הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד. ירושלים תשס"ב.

שוורץ, דב. הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים. רמת-גן תשנ"ז.

- Cohn, Norman. *The Pursuit of the Millenium*. Oxford 1970³.
- Idel, Moshe. *Messianic Mystics*. New Haven and London 1998.
- Lenowitz, Harris. *The Jewish Messiahs: From the Galilee to Crown Heights*. New York 1998.
- McGinn, Bernard, ed. *The Encyclopedia of Apocalypticism*. Vol. 2: *Apocalypticism in Western History and Culture*. New York 1999.
- McGinn, Bernard. *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York 1979.
- Saperstein, Marc. *Essential Papers on Messianic Movements and Personalities in Jewish History*. New York 1992.
- Sarachek, Joseph. *The Doctrine of the Messiah in Medieval Jewish Literature*. New York 1932.
- Schäfer, Peter and Mark Cohen. *Toward the Millenium: Messianic Expectations From the Bible to Waco*. Leiden 1998.
- Scholem, Gershom. *The Messianic Idea in Judaism*. New York 1971.
- Sharot, Steven. *Messianism, Mysticism and Magic: A Sociological Analysis of Jewish Religious Movements*. Chapel Hill 1982.
- Silver, Abba Hillel. *A History of Messianic Speculation in Israel*. New York 1927.